

بررسی شاخصه‌های توسعه پایدار در محله‌های حاشیه‌نشین مطالعه موردی: محله قلعه کامکار قم

علی اصغر ملک افضلی^۱ - استادیار شهرسازی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران جنوب، تهران، ایران
میتر کلاتری - دکتری شهرسازی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران جنوب، تهران، ایران
شیوا بهارستانی - دکتری شهرسازی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران جنوب، تهران، ایران

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۲/۲۳ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۰۷/۲۲

چکیده

رشد سکونتگاه‌های غیررسمی و نامنظم، به‌مثابه جزیره‌های فقر در حاشیه و درون شهرها مشکلی است که به دلیل حذف اقشار کم‌درآمد از نظام برنامه‌ریزی و لحاظ نکردن آن‌ها به‌صورت فعال و به‌عنوان گروه‌های هدف در سیاست‌گذاری‌ها است. و باعث تخریب محیط‌زیست، تضعیف خدمات شهری، و نزول زیربناهای موجود شده است. در این راستا هدف این پژوهش تحلیل و بررسی سطح پایداری محله‌های حاشیه‌نشین از طریق شناخت شاخصه‌های کالبدی، جمعیتی، خدماتی، زیست‌محیطی، اجتماعی و اقتصادی توسعه پایدار است. محدوده مورد مطالعه محله قلعه کامکار در شهر قم است. روش تحقیق توصیفی-تحلیلی بر پایه پیمایش است و از ابزار پرسشنامه به جهت جمع‌آوری اطلاعات میدانی استفاده شده است. جامعه آماری تحقیق شامل کلیه خانوارهای ساکن در محدوده است (۹۰۱۹ خانوار) که حجم نمونه با استفاده از فرمول کوکران و واریانس به‌دست‌آمده از پیش‌آزمون با سطح اطمینان ۹۵ درصد، ۳۷۰ خانوار محاسبه شده است. نتایج تحقیق حاکی از آن است که محله قلعه کامکار قم از مشارکت اجتماعی و تعلق شهروندی پایینی برخوردارند و از نظر برخورداری از خدمات ارائه‌شده در این محله در سطح مطلوبی قرار ندارد، هم‌چنین با توجه به گسترش فقر و بیکاری حاشیه‌نشینان بیش‌تر در معرض آسیب‌های اجتماعی‌اند. شایان‌ذکر است که وضعیت اسفبار زندگی و شکاف عمیق بین سطح زندگی در این محدوده با بافت اصلی شهر، از ویژگی‌های منحصربه‌فرد این محله است. به‌طوری‌که عواملی از قبیل مهاجرت از نقاط فقیر روستایی، فقر ساکنان و هم‌چنین، ناکارآمدی مدیریت شهری از سطوح کلان تا خرد این مسئله را ایجاد و تشدید کرده است.

واژگان کلیدی: حاشیه‌نشین، توسعه پایدار، محله قلعه کامکار، قم.

مقدمه

شهر یکی از پدیده‌های بشری در محیط‌زیست به‌منظور اسکان، تأمین معیشت، داشتن روابط اجتماعی و اقتصادی و مانند آن‌هاست، ولی اولین آن‌ها نمی‌باشد. انسان خود محیط سکونتش را فراهم کرده و خود به ایجاد و نحوه زندگی در آن اقدام نموده است (شیعه، ۱۳۸۶: ۱). با بروز ضایعات زیست‌محیطی و کاهش سطح عمومی زندگی به‌ویژه در جوامع شهری طی دو دهه گذشته، رهیافت توسعه پایدار به‌عنوان موضوع روز دهه آخر قرن بیستم از سوی سازمان ملل مطرح و به‌عنوان دستور کار ۲۱ در سطوح بین‌المللی، منطقه‌ای و محلی تعیین گردید (Roseland, 1977: 199). توسعه پایدار شهری دارای ابعاد گسترده‌ای است و تکیه بر یک عامل منفرد شکل‌دهی به آن اقدامی سنجیده و آگاهانه محسوب نمی‌گردد. مهم‌ترین شاخص‌هایی که در تکوین این پدیده شهرسازی مورد توجه است عبارت‌اند از: عوامل اقتصادی، زیست‌محیطی، اجتماعی و کالبدی (معصومی اشکوری، ۱۳۷۹: ۱۳۸) بنابراین توسعه پایدار تنها مبتنی بر سیاست زیست‌محیطی نیست و بدون حل مسائل اقتصادی، اجتماعی و کالبدی این امر محقق نخواهد شد (Kanatschnig, 1988: 22). توسعه فیزیکی شتابان و نامتعادل شهرها، پیامدهای نامطلوب اقتصادی، اجتماعی و کالبدی داشته است. یکی از آثار و پیامدهای توسعه فیزیکی ناموزون و نامتعادل شهری، اسکان غیررسمی است که به‌عنوان چالشی فراروی توسعه پایدار شهری مطرح می‌شود (Naghdi & Sadeghi, 2006: 11-24). امروزه همه شهرهای جهان به‌نوعی با پدیده اسکان غیررسمی مواجه هستند. انگلس یک‌صد سال پیش به وجود زاغه‌هایی در انگلستان اشاره کرده است و آن را ناشی از انقلاب صنعتی می‌داند (Mumtaz, 2001: 105). امروزه اسکان غیررسمی در شهرها به‌عنوان معضلی اساسی به شمار می‌رود، به همین سبب مسئله مدنظر که در این مقاله به آن پرداخته خواهد شد رشد سکونتگاه‌های غیررسمی و نامنظم و شکل‌گیری جزیره‌های فقر در حاشیه و درون شهرها به دلیل حذف اقشار کم‌درآمد از نظام برنامه‌ریزی و یا لحاظ نکردن آن به‌صورت فعال و به‌عنوان گروه‌های هدف در سیاست‌گذاری‌ها می‌باشد. از آنجایی که یکی از مهم‌ترین اهداف استراتژی توسعه شهری کاهش فقر شهری است؛ بنابراین ارائه سازوکارهای فقرزدایی، اعمال پارادایم توسعه پایدار، همسویی با رهیافت توانمندسازی، ساماندهی سکونتگاه‌های غیررسمی، کاهش بی‌عدالتی در فضای شهری به‌ویژه کاهش فقر مسکن شهری، مدیریت منابع مالی و در رأس آن مدیریت بهینه شهری اهمیت و ضرورت تام دارد. از طرفی سکونتگاه‌های غیررسمی ناهنجاری‌هایی را در چشم‌انداز شهری به‌خصوص در بخش مسکن شهری ایجاد می‌کنند. به نظر می‌رسد که باید تعادل و هماهنگی ارتباط بین ساکنان، فضا و در رأس آن مدیران و مسئولان و مشاوران باشد چراکه در غیر این صورت هزینه‌های احتمالی ناشی از سوء هماهنگی‌ها و عدم برنامه‌ریزی برای سکونتگاه‌های غیررسمی اثراتی زیان‌بار و جبران‌ناپذیری به بار می‌آورد (ابراهیم‌زاده و همکاران، ۱۳۸۳). در طی دهه‌های اخیر به‌واسطه مهاجرت‌های زیاد به شهر قم سبب شد مرکز شهر جواب‌گوی مهاجران نبوده و این افراد در محلات غیررسمی شهر با بدترین وضعیت زندگی کنند. وجود این محلات در شهر قم سبب شده این شهر با مشکلات متعدد اجتماعی- اقتصادی و فرهنگی مواجه شود از طرفی بهره‌برداری نامناسب و بیش از ظرفیت منابع طبیعی، تغییر و تخریب اکوسیستم‌های طبیعی، تغییر کاربری اراضی در سطح شهر، آلودگی زیست‌محیطی ناشی از دفع نامناسب فاضلاب، فقدان تعامل میان زیر بخش‌های مختلف حمل‌ونقل، پایین بودن سطح خدمات، بالا بودن تراکم جمعیت و هم‌چنین عدم امنیت این شهر را به‌رغم قابلیت‌های استراتژیکی با چالش‌های جدی در ارتباط با توسعه پایدار شهری مواجه ساخته است. لذا با توجه به چالش‌های مطرح‌شده، این تحقیق درصدد برآمده است تا با استفاده از شاخص‌های جمعیتی، اجتماعی-اقتصادی، کالبدی، زیست‌محیطی و برخورداری از خدمات سطوح پایداری را در محله قلعه کامکار به‌عنوان یکی از محلات حاشیه‌نشین شهر قم مورد بررسی قرار دهد.

بیان تاریخچه مختصری از موضوع مورد تحقیق معلوم می‌دارد که این موضوع، از چه زمانی و به چه ترتیبی در جامعه

به صورت مسئله درآمده، چه تحولی در جامعه داشته است که در این بخش به آن خواهیم پرداخت.

در حال حاضر، بیش از ۵۰ درصد از جمعیت دنیا در شهرها زندگی می‌کنند و تعداد قابل توجهی از شهرهای جهان با پدیده اسکان غیررسمی دست‌به‌گریبان‌اند. از سال‌های دهه ۱۹۵۰ تاکنون بحث‌های زیادی در مورد حل مشکل اسکان غیررسمی مطرح شده است اما هیچ‌کدام نتوانسته است راهکاری قطعی برای این مشکل ارائه دهد. آبت (۲۰۰۲) در تحلیلی بر ارتقای سکونتگاه‌های غیررسمی و نقد رویکردهای روش‌شناسانه موجود، به بررسی و مرور رویکردهای مختلف در زمینه ارتقای سکونتگاه‌های غیررسمی پرداخته است (Abbott, 2002). ویناینتی و لانگ (۲۰۰۴) در فراهم‌سازی خدمات شهری در سکونتگاه‌های غیررسمی نمونه موردی کامپنگ پناس تانگول، جاکارتا، به بررسی تلاش‌های یک اجتماع در سکونتگاه‌های غیررسمی شناخته‌شده به نام کامپنگ پناس تانگول پرداخته‌اند. این پژوهش نشان می‌دهد که ادراک مثبت از امنیت تصرف در تشویق اجتماع به سرمایه‌گذاری در سکونتگاهشان مهم است (Lang & Winayanti, 2004). منشاوی و همکاران (۲۰۱۱) در پژوهشی تحت عنوان ارتقای پایدار سکونتگاه‌های غیررسمی در جهان در حال توسعه، نمونه موردی: مصر، ابتدا به شناسایی مسئله پدیده اسکان غیررسمی در مصر پرداخته و جهت ارتقای آن از مفهوم توسعه پایدار شهری در راستای تجزیه و تحلیل نمونه مورد مطالعه استفاده کرده است و سپس به تنظیم ضوابط و دستورالعمل‌ها در ارتباط با اسکان غیررسمی در اسکندریه مصر پرداخته است (El Menshawy et al, 2011: 168). خلیفه (۲۰۱۵) در پژوهش ارزیابی راهبردهای ارتقای سکونتگاه‌های غیررسمی در مصر: از چشم‌پوشی تا توسعه مشارکتی، به بررسی دیدگاه‌ها و استراتژی‌های مختلف در کشور مصر در ارتباط با ارتقای سکونتگاه‌های غیررسمی پرداخته، همچنین به بررسی برخی از بهترین تجارب پروژه‌های ارتقای اسکان غیررسمی جهت یافتن نیروهای محرک مؤثر بر موفقیت این پروژه‌ها پرداخته است (Khalifa, 2015: 1151). موسوی کاظمی محمدی (۱۳۷۸) در رساله دکتری خود تحت عنوان ارزیابی مؤلفه‌های توسعه پایدار در توسعه مناطق حاشیه‌نشین شهر قم علل پراکندگی مکان‌های شهری و تشابهات و تناقضات اجتماعی - اقتصادی آن‌ها را با تأکید بر نظام فضایی (نظام داخلی شهرها و ماهیت حوزه‌های اجتماعی آن‌ها) و موقع شهر، مورد مطالعه قرار داده است. وی به این نتیجه می‌رسد که این شهر بدو تشکیل خود در مراحل مشخص، در بستر جغرافیایی خود توسعه یافته است و بین حوزه‌های آن نابرابری شدیدی وجود دارد (موسوی کاظمی محمدی، ۱۳۷۸: ۱۶). نقدی و صادقی (۲۰۰۶) در مقاله خود تحت عنوان حاشیه‌نشینی چالشی فراروی توسعه پایدار شهری شهر همدان پس از بررسی چالش‌ها و مسائل حاشیه‌نشین‌ها در این شهر، به این نتیجه می‌رسد که بخش عمده اسکان غیررسمی این شهر ناشی از مهاجرت‌های روستایی و شهری است. حاشیه‌نشینان از شهر و محله زندگی خود احساس رضایت بالایی ندارند و از احساس تعلق شهروندی پایینی برخوردار هستند. بهبود زیرساخت‌های فیزیکی شهر یا محله مهم‌ترین اولویت آن‌ها برای بهبود وضعیتشان محسوب می‌شود (Naghdi & Sadeghi, 2006: 11-24). شیعه و همکاران (۱۳۹۰) در مقاله خود تحت عنوان فرایند شکل‌گیری و گسترش سکونتگاه‌های غیررسمی، نمونه موردی محله سهرابیه کرج، به آسیب‌شناسی شهری و علل شکل‌گیری منطقه حاشیه‌نشین سهرابیه کرج پرداخته است. نتایج این تحقیق حاکی از آن است که ریشه شکل‌گیری این سکونتگاه غیررسمی به سال ۱۳۴۳ بازمی‌گردد. اولین ساکنان این محله به دنبال انجام اصلاحات ارضی و به علت وجود بسترهای مناسب طبیعی به آنجا آمده‌اند. بعد از انقلاب و به دنبال تشدید روند مهاجرت‌پذیری شهر کرج و همچنین وجود مزیت‌های متعدد محله سهرابیه برای مهاجرین کم‌درآمد از قبیل ارزان بودن زمین، نزدیکی به شهر کرج و وجود جاده قزل حصار به عنوان محور اتصالی محله سهرابیه به پیکره اصلی شهر کرج و عدم نظارت دقیق شهرداری بر ساخت‌وسازهای غیرمجاز، این محله مقصد زیادی از مهاجرین گردید.

ایراندوست در کتاب «سکونتگاه‌های غیررسمی و اسطوره حاشیه‌نشینی» با یک دید جامع به بررسی تمامی ابعاد

سکونت‌گاه‌های غیررسمی پرداخته و بیان می‌نماید که فقر شهری و در پی آن گسترش سکونت‌گاه‌های غیررسمی، همواره یکی از مسائل اصلی شهرهای کشورهای درحال توسعه بوده است. آمار و ارقام از بدتر شدن اوضاع سکونتی میلیون‌ها نفر در این کشورها حکایت دارد که به شکل روزافزونی به فقر مطلق و نسبی گرفتار هستند. آنان به‌دوراز شرایط زیستی مناسب و بدون دسترسی به منابع درآمدی کافی و دائمی، مجبور به سکونت در خارج از محدوده و چارچوب قوانین و مقررات رسمی حاکم بر شهر می‌شوند. در چنین شرایطی سکونت‌گاه‌های فقیرنشین غیررسمی شکل گرفته و زمینه‌های پایداری کالبدی، محیطی، اجتماعی و اقتصادی شهر را با چالش مواجه می‌کند (ایراندوست، ۱۳۸۹).

مبانی نظری

توسعه پایدار که طی دهه اخیر به تدریج به الگو واره جدیدی در برابر دیدگاه‌های علمی و سیاست‌های عملی مسلط در دنیا بدل شده، واکنشی است در برابری فرایندی از توسعه که چه در یک مقطع زمانی برای تمام ساکنان زمین و چه در طول زمان، حتی برای اقلیت توسعه یافته کنونی قابل استمرار و پایدار نیست (صرافی و محمدی، ۱۳۸۵: ۴۰). توسعه فیزیکی شتابان و نامتعادل شهرها، پیامدهای نامطلوب اقتصادی، اجتماعی و کالبدی داشته است. در این میان یکی از آثار و پیامدهای توسعه فیزیکی ناموزون و نامتعادل شهری، اسکان غیررسمی است که به‌عنوان چالشی فراروی توسعه پایدار شهری مطرح می‌شود (Naghdi & Sadeghi, 2006). به‌گونه‌ای که امروزه همه شهرهای جهان به‌نوعی با پدیده اسکان غیررسمی مواجه هستند. انگلس یک‌صد سال پیش به وجود زاغه‌هایی در انگلستان اشاره کرده است و آن را ناشی از انقلاب صنعتی می‌داند (Mumtaz, 2001: 105). توسعه پایدار شهری توسعه‌ای است که به نیازهای مردم شهر پاسخ گوید، اما بقا و دوام آن نیز تضمین گردد؛ و درعین حال آب، خاک و هوا، آلوده و بلااستفاده نگردد (برآبادی، ۱۳۸۴: ۱۴۵). برای توسعه پایدار شهری؛ ماکو تعریف دیگری ارائه داده است: «تغییر تراکم و کاربری اراضی شهری جهت رفع نیازهای اساسی مردم در زمینه مسکن، حمل‌ونقل، فراغت و ... به‌گونه‌ای که شهر از نظر زیست‌محیطی قابل سکونت و از نظر اقتصادی قابل دوام و از نظر اجتماعی دارای برابری باشد به‌نحوی که این تغییرات تکنولوژیکی و صنعتی، حفظ اشتغال، مسکن و شرایط محیطی مناسب را در برداشته باشد» (Mukomo, 1996: 263).

اهداف چندگانه توسعه پایدار شهری به‌صورت زیر بیان می‌شوند: (موحد، ۱۳۷۹: ۴۹)

- برآورده کردن نیازهای فعلی: مهم‌ترین نیازهای اصلی جامعه انسانی بدین شرح است: بهداشت و درمان و مسائل جمعیتی، مواد غذایی، آموزش، ایجاد شرایط مناسب کار، ایجاد اشتغال، الگوی مصرف، حمل‌ونقل، مسکن، گذران اوقات فراغت به نحو مطلوب،
- نیازهای فرهنگی، اجتماعی و بهداشتی: نیازهای اجتماعی و فرهنگی را به‌طور خلاصه به شرح زیر بیان داشت: آزادی بیان و اندیشه، مشارکت در تصمیم‌گیری‌ها، امکانات آموزشی و تحصیلی، محیط شهری بدون آلودگی،
- نیازهای سیاسی: شهر به‌عنوان یک واحد رسمی یا غیررسمی سیاسی دارای ابعاد مختلفی است که شامل: استقلال سیاسی و اقتصادی، حوزه فضایی و قلمرو قدرت، سرمایه، نیروی کار،
- به مخاطره نیانداختن توانایی نسل آینده در برآورده کردن نیازهایشان از طریق،
- حداقل اسراف با استفاده از منابع غیرقابل تجدید،
- به حداقل رساندن استفاده از منابع معدنی کمیاب و نگهداری دارایی‌های فرهنگی، تاریخی، طبیعی، پارک‌ها و مناظر طبیعی که فضا را برای اوقات فراغت مناسب می‌سازد،
- استفاده پایدار از منابع قابل بازیافت،
- جلوگیری از افزایش ضایعات فسادپذیر محیطی بیش از ظرفیت قابل احیا،

-توجه به این امر که ضایعات فسادپذیر غیر حیاتی نباید بیش از ظرفیت‌های محلی و جهانی باشد تا جذب آن‌ها بدون اثرات منفی انجام پذیرد.

اسکان غیررسمی یکی از چهره‌های بارز فقر شهری است که درون یا مجاور شهرها (به‌ویژه شهرهای بزرگ) به شکلی خودرو، فاقد مجوز ساختمان و برنامه‌ریزی رسمی شهرسازی، با تجمعی از اقشار کم‌درآمد و سطح نازلی از کمیت و کیفیت زندگی شکل می‌گیرد و با عناوینی همچون حاشیه‌نشینی، اسکان غیررسمی، سکونتگاه‌های خودرو و نابسامان نامیده می‌شود. با توجه به نارسا بودن اصطلاح حاشیه‌نشینی و آلودگی‌نشینی برای کلیه اشکال این پدیده، اصطلاح اسکان غیررسمی، با تعبیری گسترده‌تر به‌جای حاشیه‌نشینی و آلودگی‌نشینی به کار می‌رود. از این‌رو اصطلاح اسکان غیررسمی شامل حاشیه‌نشینی و اشکال متعدد آن می‌باشد (کمانرودی، ۱۳۷۷: ۱۹). طی چند دهه گذشته مطالعات و بررسی‌های متعددی در زمینه کلان‌شهرها و سکونتگاه‌های غیررسمی در جهان و ایران انجام شده است. اکثر این مطالعات پدیده حاشیه‌نشینی و اسکان غیررسمی را از ابعاد مختلف اجتماعی، اقتصادی، کالبدی و فرهنگی، علل، اثرات و پیامدهای آن در سطوح متفاوت محلی، منطقه‌ای و ملی در کانون توجه خود قرار داده‌اند. وجود دیدگاه‌های مختلف در خصوص این پدیده تعاریف گوناگونی از آن را سبب شده است. از طرف دیگر گستردگی ابعاد و وجود برخی ابهامات نیز به این تنوع تعاریف دامن زده است (داود پور، ۱۳۸۳: ۵۳). مانوئل کاستلز در کتاب مسئله شهری، درباره گروه‌های حاشیه‌ای در شهرهای درحال توسعه می‌گوید: شهرنشینی با آهنگ شتابنده‌ای گسترش می‌یابد و به‌رغم ناکافی بودن امکانات اشتغال برای مهاجران، امکانات و تسهیلات زیر بنایی و اجتماعی شهری نیز متناسب با افزایش جمعیت شهرها تأمین نمی‌شود و در اثر کمبود تسهیلات زیربنایی، اجتماعی و فیزیکی سکونتگاه‌های نامتعارف ایجاد شده و آن‌ها از روند متعارف شهرنشینی و استانداردهای زندگی بازمی‌مانند (Castells, 1977: 42). سکونتگاه‌های غیررسمی محصول توزیع ناعادلانه قدرت، ثروت و خدمات در سطوح ملی و منطقه‌ای است. این امر در کشورهای جهان سوم وضعیت حادثتری نسبت به کشورهای پیشرفته به وجود آورده و در نتیجه این سکونتگاه‌ها در ایجاد مسکن، اشتغال، آموزش و بهداشت وضعیت ناگواری را بر شهر اصلی تحمیل نموده‌اند (Gilbert, 1994: 68).

مری هاچ رزمایر و همکاران با بررسی وضعیت مشکلات سکونتگاه‌های غیررسمی در آفریقای جنوبی معتقدند: به دلیل حمایت ناکافی دولت و مسئولان شهری در تأمین حقوق شهروندی برای ساکنان حاشیه‌نشین، آن‌ها از وضعیت تخلف آشکار از قوانین به فقدان آن تبدیل گشته‌اند. به طوری که بزهکاری، فقر، بیکاری، عدم دسترسی به فرصت‌های زندگی گریز از قانون و عدم مشارکت آن‌ها در طرح‌ها و برنامه‌های بهسازی و مشارکتی به یک عادت روزانه زندگی در آن‌ها درآمده است (Huchzermeyer, 2003). در این رابطه ارکین معتقد است که مجریان شهری و قوانین آن‌ها هنوز نتوانسته‌اند وضعیت نابسامان این سکونتگاه‌ها را در رابطه با متغیرهای اجتماعی، اقتصادی و کالبدی به وضعیت و حالت عادی شهری برگردانند. به همین سبب سکونتگاه‌های غیررسمی از گرفتن هویت شهری عاجز گشته و در نتیجه آن‌ها در حالتی بین شهر و روستا باقی مانده‌اند (Orkin, 1998).

در ایران شهرنشینی شتابان و ناهمگون موجب شکل‌گیری حاشیه‌نشینی و سکونتگاه‌های غیررسمی در داخل و پیرامون شهرهای بزرگ شده و به دلیل مهاجرت‌های وسیع و عدم برخورداری از امکانات و خدمات مناسب شهری نتوانسته‌اند در متن اصلی شهر وارد شوند. ساکنان سکونتگاه‌های غیررسمی از لحاظ شاخص‌های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی نسبت به مادر شهر منطقه در سطوح پایین‌تری قرار گرفته‌اند (پیران، ۱۳۷۴: ۱۱۲-۸۶). سکونتگاه‌های خودرو در ایران با ویژگی‌هایی چون شکل‌گیری در اراضی غیررسمی (اما نه غیرقانونی)، داشتن امنیت تصرف، مکان‌گزینی در فاصله‌ای مشخص از کلان‌شهر اما در حوزه نفوذ مستقیم و در طول محورهای اصلی منشعب از آن، استقلال نسبی، کاهش ارتباط خدماتی با مادر شهر به رسمیت شناخته شده است (شیخی، ۱۳۸۰: ۱۱۵). توسعه حاشیه‌نشینی و سکونتگاه‌های غیررسمی یکی از

عواقب رشد شهرنشینی سریع و بدون برنامه است که سبب افزایش تعداد مسکن ناسالم، تراکم زیاد، پایین بودن سطوح زندگی نسبت به مراکز شهری و بالا رفتن برخوردهای اجتماعی می‌شود. غالباً ساکنین این حاشیه‌نشین‌ها را مهاجرین روستایی تشکیل می‌دهند. تحقیقات متعددی که در تهران، کرج، همدان، اهواز و بوشهر به عمل آمده، نشان می‌دهد که نه تنها این گروه از لحاظ اقتصادی قشر پایین جامعه را تشکیل می‌دهند، بلکه در بین آنان توسعه جرائم بالأخص اعتیاد افزایش زیادی دارد (مساواتی آذر، ۱۳۷۴: ۴۳-۲۵).

روش پژوهش

پژوهش حاضر کاربردی توسعه‌ای و روش پژوهش توصیفی-تحلیلی بر پایه پیمایش می‌باشد. جهت جمع‌آوری اطلاعات از شیوه کتابخانه‌ای و میدانی استفاده شده است. جمع‌آوری اطلاعات کتابخانه‌ای به واسطه فیش‌برداری، استفاده از کتب مرجع و تحقیقات شهرداری قم و در تحقیقات میدانی از ابزار پرسشنامه استفاده گردیده است. هم‌چنین جامعه آماری تحقیق نیز شامل کلیه خانوارهای ساکن در محله قلعه کامکار شهر قم است که بر اساس آمار موجود، ۹۰۱۹ خانوار می‌باشد که حجم نمونه با استفاده از فرمول کوکران و واریانس به دست آمده از پیش‌آزمون با سطح اطمینان ۹۵ درصد ۰/۳۷ خانوار و سرپرست خانوار محاسبه شده است. برای بررسی شاخصه‌های توسعه پایدار در محله قلعه کامکار، از ویژگی‌های کالبدی، جمعیتی، اجتماعی-اقتصادی، زیست‌محیطی و برخورداری از خدمات با ۳۸ گویه استفاده شده است و در قالب پنج شاخص اصلی مورد بررسی قرار می‌گیرد (جدول شماره ۱). در نهایت پرسشنامه‌ها پس از بازبینی اولیه و خارج کردن پرسشنامه‌های مخدوش، کدگذاری شده و یافته‌ها در قالب جداول و نمودارهای مناسب ارائه شده‌اند. هم‌چنین برای تعیین پایایی و روایی تحقیق از ضریب آلفای کرونباخ استفاده شده است، در این پژوهش آلفای محاسبه شده ۰/۷۸ به دست آمده که عددی مطلوب و در حد متوسط است و نشانگر دقت لازم در احراز پایایی سازه‌ها در پرسشنامه است و گویه‌های طراحی شده برای سنجش متغیرها با یکدیگر همبستگی درونی دارند. به این منظور تعداد ۳۷۰ پرسشنامه در میان افراد نمونه توزیع گردید.

جدول شماره ۱. شاخص‌های توسعه پایدار در مناطق حاشیه‌نشین

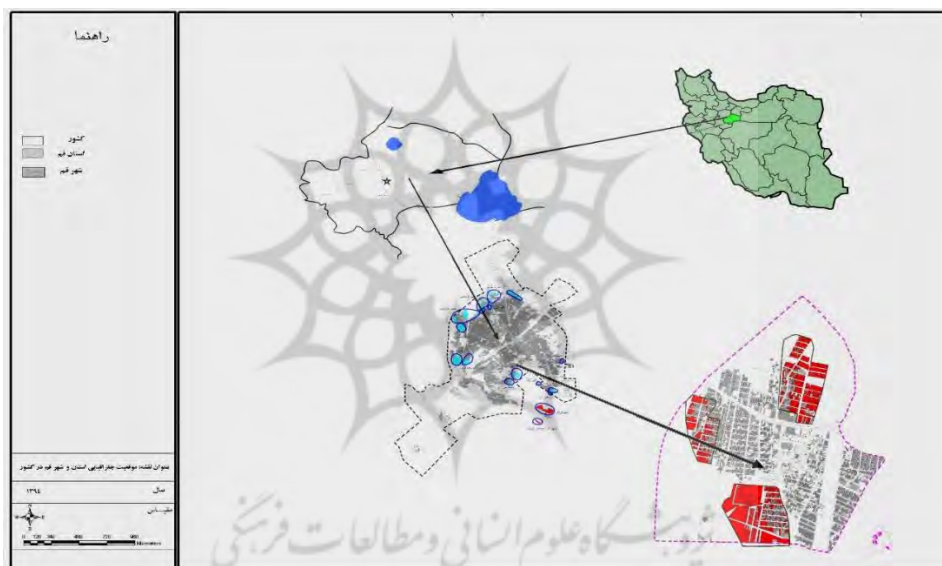
متغیرهای اصلی	متغیرهای فرعی	
کالبدی	وسعت مسکن	جنس مصالح
	تعداد اتاق در واحد	تعداد طبقات
جمعیتی	تعداد جمعیت محله	تعداد خانوار کل
	میزان تحصیلات سرپرست	وضع سکونت (مالک یا مستأجر)
اجتماعی-اقتصادی	مدت اقامت	وضع فعالیت
	استان محل تولد سرپرست	نوع شغل
زیست‌محیطی	نحوه دفع فاضلاب	نحوه جمع‌آوری زباله
	آشپزخانه مستقل	حمام گرم
برخورداری از خدمات	برق	گاز
	امکانات درمانی	امکانات آموزشی
		امکانات فرهنگی
		مجاورت با مخاطراتی چون دکل برق فشارقوی
		آبولوله‌کشی
		امکانات ورزشی
		امکانات فرهنگی

(منبع: موسوی کاظمی محمدی (۱۳۸۱)، حاتمی نژاد و همکاران (۱۳۸۷)، ایراندوست و همکاران (۱۳۸۶)، عزت پناه و همکاران (۱۳۹۱)، حیدری چپانه و همکاران (۱۳۹۲))

محدوده مورد مطالعه

شهر قم مرکز شهرستان قم می‌باشد که این شهرستان در سال ۱۳۷۵ از استان تهران جدا شده و به تنهایی استان قم را تشکیل داده است. مختصات جغرافیایی شهر قم در حرم مطهر که تقریباً در مرکز جغرافیایی شهر قرار گرفته دقیقاً برابر با

"۱۵' ۳۵" ۵۰ طول شرقی و "۳۰' ۳۸' ۳۴" عرض شمالی می‌باشد. (سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان قم، ۱۳۸۲: ۳). تاریخچه شکل‌گیری اسکان غیررسمی در شهر قم مانند دیگر نقاط ایران به سال‌های پس از اصلاحات ارضی و دهه ۱۳۵۰ برمی‌گردد و طبق گزارش سازمان مسکن و شهرسازی استان قم، ۱۷ محله با ویژگی‌های اسکان غیررسمی در شهر قم وجود دارد (مهندسان مشاور طرح و معماری، ۱۳۸۶). قلعه کامکار یکی از سکونتگاه‌های غیررسمی شهر قم است که طایفه شاهسون در سال ۱۳۴۰ وارد قم شدند و در قلعه کامکار ساکن گردیدند. اراضی شاهسون‌ها سند دارد و ساخت‌وساز آن قانونی بوده اما بعدها در دو سمت شمال و جنوب محله شاهسون‌ها، اراضی به صورت غیرمجاز تفکیک و بدون جواز ساخته شده است. مهاجران همدانی در سمت شمال محله اسکان یافته‌اند. پهنه‌های غیررسمی توسط مالکین بزرگ تفکیک و خردشده و سند قولنامه‌ای واگذار می‌شده است. قلعه کامکار تا قبل از سال ۱۳۷۰ خارج از محدوده شهری قرار داشت اما از این سال به بعد در محدوده خدماتی شهر قرار گرفت. آخرین دوره ساخت‌وساز و رشد محله قلعه کامکار از سال ۱۳۸۰ به این طرف بوده که علت آن خارج کردن دام‌ها از محله، بعد از ایجاد شهرک نگهداری دام‌ها (دام شهر) می‌باشد. در نتیجه خروج دام‌ها قیمت اراضی رشد یافته و ساخت‌وساز در آن تشویق شده است

شکل شماره ۱. موقعیت جغرافیایی استقرار محله قلعه کامکار در شهر قم

بحث و یافته‌ها

پرسشنامه توزیع شده در راستای سنجش شاخصه‌های توسعه پایدار در محله قلعه کامکار شهر قم بوده است، بنابراین با توجه به جامعه آماری، حدود ۳۷۰ پرسشنامه در سطح محله میان خانوارهای ساکن به صورت تصادفی پخش شده است. با توجه به اینکه گروه مخاطب در این پژوهش سرپرستان خانوارها بودند، لذا گروه مخاطب در موارد جنسیت، مدت‌زمان سکونت در محل و محل سکونت مورد بررسی قرار گرفتند. بررسی نسبت جنسی مخاطبان نشان می‌دهد، از میان ۳۷۰ پرسشنامه پخش شده، ۷۸/۴ درصد را مردان و ۲۱/۶ درصد پاسخ‌گویان را زنان تشکیل داده‌اند. به لحاظ مدت‌زمان سکونت مخاطبان نیز بررسی‌ها نشان می‌دهد که از لحاظ مدت‌زمان سکونت در محل، بیش‌ترین تعداد مخاطبان با ۲۵/۹ درصد کمتر از ۵ سال و کم‌ترین آن‌ها با ۶/۳ درصد بین ۱۶-۲۰ سال در محله مورد نظر ساکن بوده‌اند. هم‌چنین به لحاظ بررسی علت مهاجرت نتایج توصیفی نشان می‌دهد که بیش‌ترین تعداد علت مهاجرت پاسخ‌گویان برای یافتن شغل با ۳۳/۶ درصد و کم‌ترین تعداد آن‌ها مربوط به سایر با ۵ درصد است. هم‌چنین سایر نتایج توصیفی در ارتباط با شاخصه‌های

موردبررسی توسعه پایدار از دیدگاه پاسخ‌گویان بدین شرح بوده است:

شاخص‌های کالبدی و جمعیتی

در امر برنامه‌ریزی شهری به‌منظور رسیدن به شهری ایده‌آل (شهر پایدار)، برنامه‌ریزی کالبدی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است این مقوله خود موارد زیادی را شامل می‌شود که بایستی به آن‌ها توجه شود. شاخص‌های کالبدی به‌دست‌آمده از برداشت‌های میدانی اخیر نگارندگان نشان‌دهنده شرایط فقر در سکونتگاه‌ها است. در این مرحله معیارهایی چون مساحت زمین، جنس مصالح و نمای ساختمانی، تعداد اتاق و تعداد طبقات موردبررسی قرار می‌گیرد.

- مساحت زمین: قطعه‌بندی زمین در محدوده فوق دارای تنوع بوده و میانگین مساحت مسکونی ۱۱۲ مترمربع می‌باشد.

جدول شماره ۲. توزیع خانوارها برحسب مساحت زمین

شرح	مساحت زمین (درصد)
کم‌تر از ۵۰ متر	۵/۲
۵۰-۷۵ متر	۲۰/۹
۷۶-۱۰۰ متر	۱۷/۲
۱۰۱ متر و بیش‌تر	۵۶/۷
جمع	۱۰۰

- تعداد اتاق در واحد: این شاخص بیانگر وضعیت مسکن به لحاظ مطلوبیت است به‌طوری‌که نتایج تحقیق‌های میدانی نشان‌دهنده آن است بیش‌ترین درصد واحدها (۵۸/۵ درصد) یک اتاقه، ۳۶/۳ درصد ۲ اتاقه و ۵/۲ درصد دارای سه اتاق و بیش‌تر می‌باشند.

- جنس مصالح: نوع مصالح در هر منطقه تابعی از شرایط جغرافیایی، اقتصادی و اجتماعی است. در این پژوهش ۹۸ درصد مصالح ساختمانی از آجر و آهن است. از آنجایی‌که آهن و آجر از مصالح ساختمانی نسبتاً بادوام هستند این محله به لحاظ نوع به‌کارگیری مصالح در وضعیت نسبتاً مناسبی قرار دارد.

- نمای ساختمان: به‌طور متوسط ۷۷ درصد ساختمان‌های نمونه نمای آجری داشتند و ۱۶ درصد بناها نمای سیمان داشتند و ۷ درصد سایر نماها استفاده‌شده بود.

- تعداد طبقات: بیش‌تر سکونتگاه‌های مسکونی در محدوده مورد مطالعه به دلیل مشکلات مالی و شیوه ساخت‌وساز بی‌نظم و نامتعارف یک طبقه و گاهاً دو طبقه‌اند. به‌طور کلی الگوی ساخت یا معماری سکونتگاه‌های غیررسمی ناحیه مورد مطالعه دارای شکل روستاهای درون‌شهری اما بیش‌تر با کیفیت پایین هستند.

جدول شماره ۳. تعداد طبقات ساختمان

شرح	تعداد طبقه (درصد)
یک طبقه	۶۰
دو طبقه	۳۷
سه طبقه و بیش‌تر	۳
جمع	۱۰۰

ویژگی حقوقی تصرف زمین: اطلاعات نمونه‌گیری خانوار نشان می‌دهد که در مجموع حدود ۵۲ درصد از خانوارها جواز ساخت دریافت کرده و حدود ۴۸ درصد جواز ساخت ندارند. این در حالی است که حدود ۲۲ درصد خانوارها سند رسمی

دارند و حدود ۷۵ درصد قولنامه در اختیار دارند.

جدول شماره ۴. بررسی شاخص‌های جمعیتی در سکونتگاه‌های غیررسمی محله قلعه کامکار

تعداد جمعیت	۳۴۹۱۸ نفر سال ۹۰ / ۳۷۸۱۵ سال ۸۵ (۱۷۰۹۵ زن، ۱۷۸۲۳ مرد)
تعداد خانوار	۹۰۱۹ نفر
نسبت جنسی	۱۰۴ یعنی در مقابل هر ۱۰۰ زن ۱۰۴ نفر مرد وجود دارد.
وضع سکونت	۷۱/۱ درصد خانوارها مالک محل زندگی خود بودند و ۲۳/۷ درصد مستأجر و ۵/۲ درصد در خانه پدری ساکن بودند

شاخص‌های اجتماعی - اقتصادی

«فقرا صدقه نمی‌خواهند» این عبارت از سخنرانی کوفی عنان رئیس سابق سازمان ملل گرفته شده است. تمایز قائل نشدن بین «فقرزدایی» و «صدقه دادن به آن‌ها» منجر به ادامه روند گذشته خواهد شد. مدیریت شهری متناسب با شرایط امروز، به‌جای آن که خود را متولی توسعه شهر بداند، باید خود را متولی پایدار بودن این توسعه برشمارد. لازمه پایدار بودن این توسعه، پایدار بودن زندگی شهروندان و به‌تبع آن پایداری نسبی اجزای اقتصادی آن است. مقوله توانمندسازی، اساساً بر دیدگاه «فقرزدایی» و همچنین «توسعه پایدار انسان‌محور» با تکیه بر مشارکت شهروندان و شهر متکی است (UN-Habitat, 2005). کاربرد شاخص‌های اجتماعی - اقتصادی در ساماندهی سکونتگاه‌های غیررسمی سبب بهبود مدیریت آن‌ها شده حتی دگرگونی این شاخص‌ها در شهر سبب تحول ساختار اجتماعی می‌شود. در این بخش شاخص‌های چون میزان تحصیلات سرپرست خانوار، شغل و نوع آن، مدت اقامت، وضع تصرف مسکن، علت مهاجرت، سرپرست خانوار، بر اساس جدول شماره بررسی می‌شود.

جدول شماره ۵. بررسی شاخص‌های اجتماعی و اقتصادی در سکونتگاه‌های غیررسمی محله قلعه کامکار

میزان تحصیلات سرپرست خانوار	۳۵/۶ درصد سرپرستان خانوار بی‌سواد، ۴۴/۴ درصد در حد دوره ابتدایی و کمتر، ۱۷/۷ درصد راهنمایی و متوسطه، ۰/۷ درصد فوق‌دیپلم و لیسانس و ۱/۵ درصد از آنان تحصیلات حوزه‌ای داشتند.
وضع فعالیت	۴۸/۹ درصد شاغل دائم، ۴/۵ درصد بیکار، ۳۳/۸ درصد شاغل فصلی و موقت، ۳ درصد بازنشسته و ۹/۸ درصد خانه‌نشین و مستمری‌بگیر غیر از بازنشستگی هستند.
نوع شغل	۴۶/۶ درصد ساکنان در بخش ساختمان، ۱۲/۶ درصد در بخش خدمات، ۹/۷ درصد کشاورزی، ۹/۷ درصد فروش، ۱۰/۷ درصد تولیدی غیر صنعتی و ۱۰/۷ درصد در سایر بخش‌ها فعالیت می‌کنند.
مدت اقامت	۲۰/۷ درصد ساکنان از بدو تولد، ۲۵/۹ درصد آنان کمتر از ۵ سال، ۲۵/۲ درصد هم بین ۵ تا ۱۰ سال و ۲۸/۱ درصد آنان بیش‌تر از ۱۰ سال در این محله سکونت دارند.
علت مهاجرت	نتایج مطالعه میدانی نشان‌دهنده آن است که ۳۳/۶ درصد به دلیل یافتن شغل، ۵/۹ درصد درآمد بیش‌تر، ۱۸/۵ درصد وجود اقوام و ۳۷ درصد مشکلات زندگی در روستا و ۵ درصد دلایل دیگر را مطرح کرده‌اند.
استان محل تولد سرپرست	۳/۸ درصد خارج از کشور، ۱۴/۳ درصد آذربایجان شرقی، ۴۱/۴ درصد همدان، ۱۲ درصد قم، ۱۱/۳ درصد زنجان، ۱۲/۸ درصد مرکزی و ۴/۴ درصد محل تولد خود را سایر استان‌ها عنوان کرده‌اند.
سرپرست خانوار	۹۷/۸ درصد سرپرست خانوارها مرد و ۲/۲ درصد زن هستند.

به‌طور متوسط ۳۵/۶ درصد سرپرستان خانوار محله قلعه کامکار بی‌سواد و ۴۴/۴ درصد آن‌ها در حد دوره ابتدایی و کم‌تر بوده‌اند میزان تحصیلات راهنمایی و متوسطه سرپرستان ۱۷/۷ درصد و کم‌تر از ۱ درصد فوق‌دیپلم و بالاتر و ۱/۵ درصد تحصیلات حوزه‌ای داشتند. بررسی‌ها حاکی از آن است که به‌طور نسبی سطح سواد و تحصیلات سرپرستان خانوار در محله قلعه کامکار که رشد آن پیرامون یک هسته و اجتماع روستایی صورت گرفته پایین است. میزان بیکاری در این محله با توجه به فقر و نیاز اقتصادی که موجب پذیرش هر فرصت شغلی در دسترس می‌شود، پایین بوده و نسبت اشتغال فصلی (اشتغال در برخی از ماه‌های سال) و اشتغال موقت (اشتغال چندروزه و چند ساعت در

هفته) که حدود ۳۳ درصد سرپرستان خانوار را دربرمی گیرد، حاکی از مهارت‌های پایین و بی‌ثباتی اشتغال آن‌ها است. بررسی استان محل تولد سرپرست خانوار به‌عنوان شاخص بررسی ترکیب قومی جمعیت محلات نشان می‌دهد که جمعیت این محلات کم‌وبیش دارای تنوع قومی است به این معنا که عموماً از ترکیب دو یا چند قومیت شکل گرفته است. در مهدیه قمی‌ها گروه مسلط را تشکیل می‌دهند اما مهاجران استان مرکزی و همدان و آذری‌ها هم سکونت دارند. در قلعه کامکار سهم متولدین قم کم است. هم‌چنین ترک‌ها (آذری و زنجانی‌ها) بعد از همدانی‌ها قرار دارند. یکی از پرسش‌های مهم در نمونه‌گیری خانوار، پرسش درباره تعداد خانوار خویشاوند در محله است که به‌منظور سنجش قدرت شبکه‌های خویشاوندی در محله موردتوجه قرار گرفت. به‌طور طبیعی شبکه‌های خویشاوندی در محله قلعه کامکار که بافت روستایی دارد قدرتمندتر است. ۷۵/۵ درصد خانوارها دارای خویشاوند در محله هستند. در بررسی ساختار اشتغال در محله بر اساس شغل سرپرست باید توجه داشت که آمارگیری نمونه حاکی از آن است که مهاجران ساکن این محله کم‌وبیش از اقتصاد کشاورزی منفک شده‌اند و تنها ۹/۷ درصد آن‌ها شاغل بخش کشاورزی هستند. از سوی دیگر باید توجه داشت که عمده فرصت‌های شغلی برای این محله در بخش ساختمان فراهم می‌شود که نیازمند نیروی کار ساده است. مشاغل ساده خدماتی نیز حدود ۱۲/۶ درصد سرپرستان خانوار را به خود جذب کرده است.

شاخص‌های زیست‌محیطی

بررسی وضعیت زیست‌محیطی نمادی از معیار تشخیص سکونتگاه‌های غیررسمی‌اند. با در نظر گرفتن عبور دکل‌های فشارقوی برق از بافت‌های مسکونی که به دلیل گسترش بافت شهری غیررسمی به سمت این‌گونه تأسیسات روی داده و با توجه به خطرات آن برای سلامتی و زیست پایدار ساکنان، شناسایی بافت مسکونی واقع در حریم دکل ضروری است. علاوه بر دکل برق، مجاورت با راه‌آهن نیز در محدوده قلعه کامکار یکی از معضلات زیست‌محیطی محسوب می‌شود. مطابق ضوابط معمول وزارت نیرو حریم ۱۱/۹۰ متر به‌عنوان حریم ایمنی مسیر برق فشارقوی مشخص گردیده و املاک واقع در این حریم نباید مورد ساخت‌وساز مسکونی قرار گیرند. بر اساس استعلام از شرکت آب و فاضلاب شهر قم، محدوده‌های اسکان غیررسمی شناسایی شده در این مقاله فاقد شبکه فاضلاب می‌باشند. مشاهدات میدانی و نتایج پرسشنامه‌های خانوار بیانگر این مطلب است که بخشی از فاضلاب خانگی از طریق چاه‌های جذبی وارد زمین می‌شوند و بخش دیگری نیز وارد جوی‌های آب می‌شوند. در محیط‌های شهری که شبکه فاضلاب وجود ندارد، عمده آب مصرفی به جوی‌ها روانه می‌شود. در محدوده مورد مطالعه و بر پایه مشاهدات میدانی نیز چنین وضعیتی کاملاً مشهود است. در حاشیه کلیه محلات مورد شناسایی و مشرف به زمین‌های کشاورزی و باز وضعیت وخیم‌تر است. به دلیل فقدان یا اجرای ناقص شبکه معابر و جدول شماره کشی، فاضلاب خانگی به زمین‌های اطراف سرازیر شده و ماند آب‌ها را تشکیل می‌دهد یا وارد چرخه جوی‌های آبیاری زمین‌های کشاورزی می‌گردد. دفع زباله در محدوده‌های غیررسمی از طریق چرخ‌های دستی و گاه با ماشین‌آلات صورت می‌گیرد؛ بنابراین در عمده موارد از سیستم دستی و در محدوده‌هایی که مشرف به خیابان‌های اصلی هستند از ماشین‌آلات برای انتقال زباله استفاده می‌شود. البته در نواحی حاشیه‌ای زباله‌ها به اراضی کشاورزی و بایر اطراف ریخته می‌شود که در کنار ماند آب‌هایی که ناشی از جمع شدن آب سطحی می‌باشند محیط بسیار آلوده و آزاردهنده‌ای را به وجود می‌آورند. در پاسخ‌های خانوارها در مبحث مشکلات محله اشاره‌ای به مشکل جمع‌آوری زباله و دفع آن نشده است؛ بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که خدمات مربوط به دفع زباله در این محلات ارائه می‌شود و ساکنین مشکلی از این جهت ندارند. از پسماندهای دیگر این محله می‌توان به فضولات حیوانی ناشی از نگهداری دام در منزل یا دامداری‌های موجود اشاره کرد. جاری شدن این فضولات در جوی‌ها موجب تشدید آلودگی محیطی شده است. خصوصاً این که به دلیل نواقص شبکه جدول شماره کشی معابر در بعضی از معابر آب به سطح محله

جاری می‌شود یا به‌صورت ماند آب‌ها در حاشیه این محله جمع می‌شود. ساکنان در پرسشنامه به مسئله بهداشت محله و وجود دامداری‌ها به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مشکلات محله خود اشاره کرده‌اند.

شاخص‌های برخورداری از خدمات

گسترش روزافزون بازار غیررسمی زمین، مسکن و اسکان در سکونتگاه‌های غیررسمی گرچه اغلب منجر به بهبود نسبی شاخص‌های مسکن خانوارها می‌شود اما میزان محرومیت از زیرساخت و خدمات شهری را افزوده و هزینه مدیریت شهری برای ساماندهی به سکونتگاه‌های غیررسمی و بهبود شرایط زیست آن‌ها را بالا می‌برد. در این بخش میزان محرومیت ساکنین از نظر نسبت برخورداری از آشپزخانه، حمام، آب‌لوله‌کشی، برق، گاز، امکانات ورزشی، آموزشی، فرهنگی و درمانی و بهداشتی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

جدول شماره ۶. بررسی شاخص‌های برخورداری از خدمات در سکونتگاه‌های غیررسمی محله قلعه کامکار

آشپزخانه مستقل	۹۴/۱ درصد سکونتگاه‌ها برخوردار از آشپزخانه و ۵/۹ درصد آنان فاقد این نوع خدمات هستند.
حمام گرم	۹۶/۳ درصد سکونتگاه‌ها برخوردار از آن و ۳/۷ درصد باقی‌مانده فاقد حمام می‌باشند.
آب‌لوله‌کشی	۱۰۰ درصد خانوارها از آب‌لوله‌کشی برخوردارند.
برق	۸۳/۷ درصد خانوارها دارای برق و ۱۶/۳ درصد فاقد آن هستند.
گاز	۱۰۰ درصد خانوارها برخوردار از گاز هستند.
امکانات آموزشی	۴ مدرسه ابتدایی، یک مدرسه راهنمایی و یک دبیرستان وجود دارد.
امکانات درمانی	یک مرکز درمانی (حضرت زهرا) و دو پایگاه بهداشتی (اینار) در محله وجود دارد.
امکانات ورزشی	فاقد امکانات ورزشی
امکانات فرهنگی	فاقد امکانات فرهنگی

در بررسی و تحلیل وضعیت زیرساخت‌ها توجه به این نکته ضروری است که تنها شاخص برخورداری از زیرساخت‌هایی چون شبکه آب، برق و گاز نمی‌تواند مبنای مناسبی جهت تحلیل میزان برخورداری از زیرساخت‌ها باشند چراکه نحوه دسترسی (انشعابات رسمی یا غیررسمی) و کیفیت و کفایت دسترسی (برخورداری شبانه‌روز یا ساعاتی از روز و غیره) به این زیرساخت‌ها نیز مطرح است. لیکن با توجه به گسترش تدریجی و بی‌ضابطه این سکونتگاه‌ها در حاشیه و مشرف به زمین‌های کشاورزی و باز، کمبود امکانات زیربنایی در مقایسه با هسته اولیه این سکونتگاه‌ها به چشم می‌خورد. بررسی وضعیت ساختمان‌ها از نظر تسهیلات واحد مسکونی نشان می‌دهد که ۱۰۰ درصد آن‌ها از آب‌لوله‌کشی برخوردارند و به گفته ساکنان ۹۴ درصد کنتور آب دارند. ۸۳ درصد واحدها کنتور برق دارند و ۸۵ درصد واحدها از گاز لوله‌کشی برخوردارند.

نتیجه‌گیری

یکی از معضلاتی که برنامه‌ریزان شهری و منطقه‌ای با آن مواجه هستند، رشد نابرابر مناطق درون شهرها است، به طوری که با نگاه به توزیع فضایی خدمات در مناطق و محلات شهری مشخص می‌شود که این خدمات به شکل متعادلی توزیع نشده‌اند و باعث ناپایداری مناطق شهری شده‌اند. برای فراهم کردن مبنای علمی و منطقی برای کاستن نابرابری‌ها، ارزیابی جامعی از وضعیت موجود توسعه مناطق با در نظر گرفتن شاخص‌های مختلف، بسیار ضروری است. در این میان سطح پایداری شهری می‌تواند کیفیت زندگی در شهرها را نشان دهد. بررسی و شناخت وضعیت مناطق و تنگنای توسعه آن‌ها به لحاظ پایداری و توسعه پایدار در شهرها، از مسائلی است که اخیراً مورد توجه برنامه‌ریزان شهری

قرار گرفته است. نخستین قدم در برنامه‌ریزی مناطق شهر شناسایی وضع موجود مناطق است؛ و این شناسایی خود مستلزم تجزیه و تحلیل بخش‌های مختلف کالبدی - فضایی است. برای تخصیص منابع میان مناطق مختلف، شناسایی جایگاه منطقه و محلات در بخش‌های مربوط و رتبه‌بندی سطوح بهره‌مندی از مواهب توسعه، ضروری است. آنچه نتیجه پژوهش حاضر را از سایر پژوهش‌های انجام‌شده و پیشینه مورد بررسی متمایز می‌سازد آن است که این پژوهش بر اساس شاخص‌های توسعه در پنج بعد (کالبدی، جمعیتی، اجتماعی-اقتصادی، زیست‌محیطی و برخورداری از خدمات) به بررسی وضعیت محله‌های حاشیه‌نشین پرداخته است در حالی که پژوهش‌های پیشین مانند لانگ و وینایاتی (۲۰۰۴) تنها به فراهم‌سازی خدمات شهری در سکونتگاه‌های غیررسمی، منشاوی و همکاران (۲۰۱۱) به مسئله اسکان غیررسمی در مصر و ارتقای آن پرداخته، خلیفه (۲۰۱۵) نیز به راهبردهای توسعه سکونتگاه‌های غیررسمی از منظر دیدگاه‌های مختلف از چشم‌پوشی تا توسعه مشارکتی پرداخته است، موسوی کاظمی محمدی (۱۳۷۸) و نقدی و صادقی (۲۰۰۶) نیز به بیشتر به ابعاد اقتصادی-اجتماعی پایداری در سکونتگاه‌های غیررسمی پرداخته‌اند.

نتایج حاصل از بررسی شاخص‌های ذکر شده نشان می‌دهند که محله قلعه کامکار به لحاظ شاخص کالبدی الگوی ساخت یا معماری سکونتگاه‌های غیررسمی ناحیه مورد مطالعه دارای شکل روستاهای درون‌شهری اما بیشتر با کیفیت پایین هستند. جمعیت این محله ۳۴۹۱۸ نفر و ۹۰۱۹ خانوار می‌باشد. همچنین با توجه به شاخص اجتماعی اقتصادی در این محله سطح سواد به‌طور نسبی و تحصیلات سرپرستان خانوار در محله قلعه کامکار که رشد آن پیرامون یک هسته و اجتماع روستایی صورت گرفته پایین است و میزان بیکاری در این محله با توجه به فقر و نیاز اقتصادی که موجب پذیرش هر فرصت شغلی در دسترس می‌شود، پایین بوده به‌طوری که نشان می‌دهد این محله به لحاظ زیست‌محیطی کیفیت مطلوبی ندارد. عبور دکل برق، مجاورت با راه‌آهن در محدوده قلعه کامکار یکی از معضلات زیست‌محیطی محسوب می‌شود. شبکه فاضلاب وجود ندارد و عمده آب مصرفی به جوی‌ها روانه می‌شود. همچنین به دلیل فقدان یا اجرای ناقص شبکه معابر و جدول شماره کشی، فاضلاب خانگی به زمین‌های اطراف سرازیر شده و ماند آب‌ها را تشکیل می‌دهد. دفع زباله در محدوده‌های غیررسمی از طریق چرخ‌های دستی و گاه با ماشین‌آلات صورت می‌گیرد. جاری شدن فضولات حیوانی ناشی از نگهداری دام در منزل یا دامداری‌های موجود، در جوی‌ها موجب تشدید آلودگی محیطی شده است. با توجه به گسترش تدریجی و بی‌ضابطه این سکونتگاه‌ها در حاشیه و مشرف به زمین‌های کشاورزی و باز، کمبود امکانات زیربنایی در مقایسه با هسته اولیه این‌گونه سکونتگاه‌ها به چشم می‌خورد که سبب گردیده این محله به لحاظ برخورداری از خدمات در سطح مطلوبی قرار نداشته باشد. با توجه به نتایج، پیشنهادها ذیل مطرح می‌گردد:

- ❖ ایجاد حس همکاری ساکنان و تقویت روحیه مشارکت آن‌ها برای کاهش خطرات زیست‌محیطی و تقویت برنامه‌ریزی و مشارکت در ساماندهی محله در چارچوب آگاه‌سازی و توانمندسازی و در قالب ارتقاء برنامه‌های آموزشی،
- ❖ پیش‌گیری به گسترش اسکان غیررسمی در آینده در زمینه‌سازی احداث مسکن مناسب، خدمات پایه و زیربنای در حد استطاعت و دسترسی گروه‌های کم‌درآمد در فضای رسمی شهر،
- ❖ دسترسی به منابع اعتباری مثل وام و اصلاح نظام پرداخت آن و یارانه به ساکنانی که وضعیت حقوقی مالکیت آن‌ها بر زمین معلوم نیست به‌وسیله تشکیل صندوق‌های اعتباری محلی (با حمایت بانک مسکن و رفاه کارگران و شرکت عمران و بهسازی شهری) با نظارت شوراهای شهر و روستا و باهدف نظام بانکی غنی‌تر و ارتقاء توان مالی کم‌درآمدها،
- ❖ بسترسازی برای ارتقای شرایط محیطی به نحوی پایدار و فراگیر در جهت رشد سلامتی، امنیت، امید، ایمان و کرامت انسانی در سکونتگاه‌های غیررسمی موجود،

- ❖ ایجاد زمینه برای پایدار کردن این سکونتگاه‌ها از جنبه‌های زیست‌محیطی و اقتصادی،
- ❖ مشارکت فراگیر و فعال و ظرفیت‌سازی نهادینه‌شده، با توجه به دستاوردهای ملموس و مقطعی بهسازی کالبدی قابل‌تداوم،
- ❖ بالا بردن تخصص و مهارت نیروی کار موجود در نواحی حاشیه شهری، از طریق آموزش‌های رسمی و فنی و حرفه‌ای و بالا بردن سطح تحصیلات و مهارت جوانان از راه تشویق آنان به فراگیری علم و دانش، تخصص و مهارت، به‌منظور جذب در اقتصاد بخش رسمی و کاهش اشتغال در بخش غیررسمی در آینده این سکونتگاه‌ها.

منابع

- (۱) ابراهیم‌زاده، عیسی؛ بریمانی، فرامرز؛ نصیری، یوسف (۱۳۸۳) حاشیه‌نشینی؛ ناهنجاری‌های شهری و راهکارهای تعدیل آن موردشناسی؛ کریم‌آباد زاهدان، فصلنامه جغرافیا و توسعه، دوره ۲، شماره ۳، صص. ۱۴۶-۱۲۱.
- (۲) ایراندوست، کیومرث (۱۳۸۹) سکونتگاه‌های غیررسمی و اسطوره حاشیه‌نشینی، چاپ اول، تهران: شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری.
- (۳) ایراندوست، کیومرث و صراف، مظفر (۱۳۸۶) یأس و امید در سکونت‌گاه‌های غیررسمی: نمونه موردی شهر کرمانشاه، فصلنامه رفاه اجتماعی، دوره ۷، شماره ۲۶، صص. ۲۲۱-۲۰۱.
- (۴) برآبادی، محمود (۱۳۸۴) الفبای شهر، چاپ اول، تهران: سازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌های کشور.
- (۵) پیران، پرویز (۱۳۷۴) شهرنشینی شتابان و ناهمگون: آلودگی‌نشینی در تهران، فصلنامه اطلاعات سیاسی - اقتصادی، شماره‌های ۲۱، صص. ۵۵-۵۱.
- (۶) حاتمی نژاد، حسین و حسن اوغلی، جواد (۱۳۸۷) بررسی تطبیقی شاخص‌ها در سکونت‌گاه‌های غیررسمی اطراف کلان‌شهر تهران؛ مطالعه موردی: حصار امیر و شهرک انقلاب، فصلنامه تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی، بهار ۱۳۸۸، دوره ۹، شماره ۱۲، صص. ۱۴۵-۱۲۹.
- (۷) حیدری چپانه، رحیم؛ رضا طبع ازگمی، سیده خدیجه؛ معتمد مهر، اکبر (۱۳۹۱) کاربرد استراتژی توسعه شهری در بهبود سکونت‌گاه‌های غیررسمی مطالعه موردی: اراضی دانشگاه علوم پزشکی تبریز (مجله غازان داغی)، نشریه پژوهش و برنامه‌ریزی شهری، تابستان ۱۳۹۱، دوره ۳، شماره ۹، صص. ۵۴-۳۴.
- (۸) داود پور، زهره (۱۳۸۳) کلان‌شهر تهران و سکونتگاه‌های خودروی، چاپ اول، تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران.
- (۹) سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان قم، (۱۳۸۲)، گزارش اقتصادی - اجتماعی استان قم طی سال‌های ۱۳۸۱ - ۱۳۷۶؛ معاونت آمار و اطلاعات.
- (۱۰) شیخی، محمد (۱۳۸۰)، فرآیند شکل‌گیری و دگرگونی سکونتگاه‌های پیرامون کلان‌شهر تهران، رساله دکتری شهرسازی، به راهنمایی اسفندیار زبردست، دانشکده هنرهای زیبا، دانشگاه تهران.
- (۱۱) شیعه، اسماعیل (۱۳۸۶) مقدمه‌ای بر مبانی برنامه‌ریزی شهری، چاپ هفتم، تهران: انتشارات دانشگاه علم و صنعت.
- (۱۲) شیعه، اسماعیل و حبیبی، کیومرث و کمالی نسب، حامد (۱۳۹۰) فرآیند شکل‌گیری و گسترش سکونتگاه‌های غیررسمی نمونه موردی - محله سهرابیه کرج، نشریه مسکن و محیط روستا، بهار ۱۳۹۰، دوره ۳۰، شماره ۱۳۳، صص. ۴۸-۳۹.
- (۱۳) صراف، مظفر و محمدی، علیرضا (۱۳۸۵) شکل‌گیری و گسترش اسکان غیررسمی؛ علل، چالش‌ها و راهبردها، فصلنامه علوم زمین، شماره ۱۱، صص. ۵۴-۳۹.
- (۱۴) مهندس‌ان مشاور طرح و معماری (۱۳۸۶) طرح توانمندسازی و ساماندهی سکونتگاه‌های غیررسمی شهر قم.
- (۱۵) عزت پناه، بختیار و رشیدی ابراهیم حصار، اصغر (۱۳۹۲) پهنه‌بندی سکونتگاه‌های غیررسمی و محلات نابسامان شهری: مطالعه موردی شهر بناب، فصلنامه آمایش محیط، بهار ۱۳۹۲، دوره ۶، شماره ۲۰، صص. ۸۰-۵۳.
- (۱۶) کمانرودی، موسی (۱۳۷۷) اسکان غیررسمی در تهران ساماندهی در منطقه ۶ شهرداری، پایان‌نامه کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، به راهنمایی مظفر صراف، دانشکده علوم زمین، دانشگاه شهید بهشتی.
- (۱۷) مساواتی آذر، مجید (۱۳۷۴) آسیب‌شناسی اجتماعی ایران «جامعه‌شناسی انحرافات»، چاپ اول، تهران: انتشارات نوبل.

- ۱۸) معصومی اشکوری، سید حسن (۱۳۷۹)، شهر فعال و مدیریت توسعه پایدار شهری، مجموعه مقالات اولین همایش مدیریت توسعه پایدار در نواحی شهری، تبریز، انتشارات دانشگاه تبریز.
- ۱۹) موحد، علی (۱۳۷۹) توسعه پایدار شهری، نشریه مسکن و محیط روستا، تابستان ۱۳۷۹، شماره ۹۰، صص. ۴۲-۵۱.
- ۲۰) موسی کاظمی محمدی، سید مهدی (۱۳۷۸) ارزیابی مؤلفه‌های توسعه پایدار در توسعه مناطق حاشیه‌نشین شهر قم، پایان‌نامه دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، به راهنمایی حسین شکویی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس.
- ۲۱) موسی کاظمی محمدی، سید مهدی و شکویی، حسین (۱۳۸۱) سنجش پایداری اجتماعی توسعه شهر قم، فصلنامه پژوهش‌های جغرافیایی، دوره ۳۴، شماره ۴۳، صص. ۲۷-۴۱.
- 22) Abbott, J. (2002) An analysis of informal settlement upgrading and critique of existing methodological approaches, *Habitat International*, No.26, pp.303-315.
- 23) Castells, M. (1977) *The Urban Question: A Marxist Approach*, Cambridge; MIT Press.
- 24) El Menshawy, A. & Shafik Aly, S. & Moussa Salman, A. (2011) Sustainable upgrading of informal settlements in the developing world, case study: Ezzbet Abd El Meniem Riyadh, Alexandria, Egypt. *Procedia Engineering*, No.21, pp.168-177.
- 25) Gilbert, A. (1994) *The Latin America city*, Latin America Bureau, London.
- 26) Huchzermeyer, M. (2003) From “Contravention of Laws” to “Lack of rights”: redefining the problem of informal settlements in South Africa and Brazil. Trenton: Africa World Press/The Red Sea Press.
- 27) Kanatschnig, D. & Weber, G. (1998) *Nachhaltige Raumentwicklung in Osterreich*.
- 28) Khalifa, M. A. (2015) Evolution of informal settlements upgrading strategies in Egypt: From negligence to participatory development, *Ain Shams Engineering Journal*, No.6, pp.1151-1159.
- 29) Lang, Heracles C. & Winayanti, L. (2004) Provision of urban services in an informal settlement: a case study of Kampung Penas Tanggul, Jakarta, *Habitat International*, No.28, pp.41-65.
- 30) Mukomo, S. (1996) Sustainable Urban Development in Sub-Saharan Africa, *Journal Cities*, Vol.13, No.4, pp.265-271.
- 31) Mumtaz, B. (2001) Why City Need Slums, *Habitat debate*, Vol 7, No 3, pp. 15-23.
- 32) Naghdi, A. & Sadeghi, R. (2006) Informal Settlement a Challenge for Urban Sustainable Development, *Social Welfare journal*, No.20, pp.11-24.
- 33) Orkin, F, (1998) *The people of South Africa population census 1996*, census in brief. Pretoria: statistics South Africa.
- 34) Roseland, M. (1997) Dimension of the Eco- City, *Journal Cities*, Vol.14, No.4, pp. 197-202.
- 35) UN –Habitat. (2005) *the state of the World cities*. London: earthscan.